

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борис Мозолевський. Поезії: Літературно-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – 584 с.
2. Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до 50-річчя трагедії) Києво-Могилянська академія Миколаївська філія. – Миколаїв, 1997. – 198 с.
3. Господарі // Колгосп “Зоряний” Веселинівського району Миколаївської області. Літер. запис. В.С. Савруцького. Вознесенська друкарня, 1991. – 32 с.
4. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд. – Т.1. – Львів: МБФ, 2008. – С. 30–31.
5. Каляк І.В., Петров О.В. Історія розвитку механізації агропромислового комплексу Миколаївської області: Літературно - документальна повість. – Миколаїв: Атол, 2009. – 529 с.
6. Кіщак І.І. Останні штрихи – подробиці життєпису одержимого духом (про Б.М. Мозолевського) // Гуманітарно - економічні дослідження. Матер. наук.-практ. конф. – Миколаїв: МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. – С. 148 – 150.
7. Мозолевський Б. Дума про степ // Дніпро. – 1996. – № 11 – 12. – С. 6 – 49.
8. Філіпчук Н. “Чому я, мамо, таким вродився? Всі кулі світу ідуть крізь мене” // Голос України – №9. – 2009. – 21 січня.
9. Шкварець В.П. Борис Миколайович Мозолевський. Життя, творчість // Навч. посіб. 2-ге вид. доопрац. та доповн. Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2006. – 242 с.
10. Шкварець В.П. Невгамовні гнів, біль і співчуття західних українців селянській трагедії голодоморів в Україні // Гуманітарно – економічні дослідження. Матер. наук.-практ. конф. – Миколаїв: МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. – С. 338 – 339.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Хомутовська Ірина Іванівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.
Наукові інтереси: історична персоналістика.

ПЛАНУВАННЯ Й ЗАБУДОВА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Валерія ЦУБЕНКО (м. Одеса)

У статті на основі неопублікованих архівних документів подаються нові відомості стосовно планування й забудови Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії у першій половині ХІХ ст. З'ясовано, що забудівля населених пунктів проводилася згідно зі спецпроектами. У військових поселеннях кавалерії переважало лінійне планування. В основному проводилося будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів (наприклад, запасних хлібних магазинів, житлових приміщень).

Ключові слова: військові поселення, кавалерія, поселенці, забудова.

In article on the basis of the unpublished archival documents new data concerning planning and buildings of the Ukrainian (Kharkov), Novorossisk (Kherson) and Kyiv-Podolsk military settlements of a cavalry in first half XIX is presented. It is found out, that creation of settlements was carried out according to special projects. In military settlements of a cavalry linear planning prevailed. Basically construction of divisional staffs, houses of province board, economic objects (for example, spare baker's shops, inhabited premises) was carried out.

Key words: military settlements, cavalry, settlers, building.

Сьогодні триває процес дослідження низки проблем історії України. Зокрема, багатогранною є історія військових поселень кавалерії в Україні в першій половині ХІХ ст. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зросла увага до досліджень соціально-економічного розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробка проблеми. Серед найвідоміших дослідників з проблематики історії військових поселень кавалерії відзначимо праці С. М. Ковбасюка [12], М. Є. Слабченка [21], Т. Д. Липовської [13], К. М. Ячменіхіна [29]. Проте питання планування й забудови населених пунктів військових поселень кавалерії на території Слобідсько-Української, Херсонської і Катеринославської, Київської і Подільської губерній (території сучасних Харківської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Київської, Хмельницької, Вінницької областей України) розглянуті недостатньо. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Улаштування системи військових поселень не могло існувати без масштабного будівництва. Забудова населених пунктів Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень проводилася за спеціальними проектами, розробленими в Центральному Управлінні військових поселень у Санкт-Петербурзі. Архітектурну комісію очолював російський зодчий В. П. Стасов. О. А. Аракчєєв запросив на службу у військові поселення, розміщені на території України, архітектора О. Шмідта з платнею 3000 крб. щорічно. Він складав проекти будівель.

У плануванні панувала система вулиць – ліній (лінійне планування), що перетиналися під прямим кутом. Розроблялися типові проекти житлових та адміністративних будівель. Проводилося перепланування поселень, будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів, будинків військових поселенців. До тих, що були обов'язкові для розміщення на вулицях, належали церкви, шпиталі, ресторації, житлові будинки для офіцерського та рядового складу, цейхгаузи, лазарети й караульні будинки, господарські споруди [2, 84]. Будівельні роботи тривали щорічно з 15 жовтня протягом шести місяців. У міру їхнього розгортання командування військових поселень використовувало для заготівлі та перевезення необхідних матеріалів новостворені спеціальні підрозділи, які забезпечували підвезення будівельних матеріалів (кінно-робочі команди, вільні майстри й військово-робочі батальйони). Кінно-робочі команди працювали на будівництві протягом року [9, арк. 100–101]. Поселенці-господарі в кавалерійських округах будували житло й конюшні за рахунок державного бюджету [23, 26]. Оскільки витрати на спорудження адміністративних, господарських споруд і житлових будинків становили основну статтю витрат, то військове керівництво звертало на це особливу увагу. Вимагалось, по-перше, правильне розміщення поселень, а по-друге,

правильне спорудження будівель. Зміна встановленого розміщення поселень допускалася лише за клопотанням військових поселенців про перепланування населених пунктів, а також у разі пожежі. Зведення нових будинків передбачалося в тому разі, якщо старі будинки було визнано такими, що не підлягали ремонту, або коли вони були знищені пожежею [20, с. 343].

Передбачалися заходи щодо охорони навколишнього природного середовища, поліпшення санітарно-гігієнічних умов проживання військових поселенців, раціонального використання й органічного введення до забудови об'єктів садів і парків, враховуючи культурно-етнічні ознаки формування поселень.

Правильне розміщення поселень передбачалося в трьох варіантах: в одну лінію, у дві лінії, у квадраті. Незалежно від цього воно повинно було мати: достатню кількість доброї річкової або криничевої води, сприятливе розміщення, близькість орних земель, сінокосів та інших угідь, зручність шляхів сполучення з іншими поселеннями. Враховуючи ці фактори, інспектор резервної кавалерії при огляді військових поселень особисто або за допомогою військових чиновників визначав потреби в зміні меж населених пунктів і територій, передбачених для будівництва, складав генеральний план населеного пункту, приймав рішення про розподіл і забудову територій, визначав термін і режим забудови та іншого використання земель.

Призначаючи нове розміщення окремих земельних ділянок та об'єктів поселень, вулиць, проїздів, інспектор резервної кавалерії визначав щільність, поверховість, інші параметри забудови, а також способи здійснення будівництва в певний строк. Нове будівництво в округах велося відповідно до затвердженого детального плану [16, с. 325]. Згідно з "височайшими" наказами, перепланування населених пунктів проходило поступово, без обтяження військових поселенців [20, с. 344].

Розглянемо особливості розбудови й становища округів, що належали Українському, Новоросійському й Києво-Подільському військовим поселенням кавалерії. Кожне поселення при в'їзді мало ворота. План забудови при кожному дивізійному штабі складав: один будинок – для начальника дивізії, два – для бригадних командирів. Військове керівництво особливо дбало про будівництво полкових штабів. Уперше в практиці будівництва споруд такого типу було розроблено проект забудови цілого комплексу, враховуючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд. При полковому штабі розміщувався будинок для командира полку зі спеціальними кімнатами для бригадного командира на період його приїзду; п'ять будинків – для дивізійних командирів та молодших офіцерів згідно з їхньою кількістю. Тут розміщувалися будинки для полкового комітету й командира поселених і резервних військ; шпиталь на 75 осіб,

кінний завод і лазарет; манеж, будинок для навчання кантоністів старшого віку на 200 осіб; 5 будинків: для священника, цейхгауза, караульних, нестройових чинів і коновала, а також місця для відходів. План забудови ескадрону (роти) був таким: 2 будинки – для ротного або ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, згідно з кількістю їхніх господарств і стайні; будівлі, що переобладнувалися на казарми, лазні [19, с. 125]. Будували також і церкви. В округах військових поселень кавалерії житла штаб- і обер-офіцерів, нижчих чинів, стайні й караульні освітлювалися [15, с. 764].

Будівництво державних, економічних і військових споруд відбувалося досить повільно, що було пов'язано з обмеженим виділенням державних коштів. Платня на будівельних роботах була дуже мізерною. Так, за роботу вільним цегельникам платили по 8 крб. за 1 тис. цеглин, солдатам – видавалося лише 2 крб. за 1 тис.; за тесання каменю, замість 50 – 80 крб. на місяць – лише по 5 крб. 90 коп. [19, с. 123].

Для підвищення якісного показника споруджувальних робіт 1818 р. створили три майстрові роти: одна – для будівництва полкових штабів, а дві інші – для зведення будинків військовим поселенцям-господарям.

На території військових поселень житло, як правило, будували із саману, вальків овальної форми, глиносолом'яної маси [8, арк. 6], інколи з каменю. Основними будівельними матеріалами були глина (біла, жовта, червона, фарфорова), лоза, очерет.

Основними будівельними матеріалами в Українському військовому поселенні були крейдовий камінь, кремій, жорновий камінь. На території 8 округів Українського військового поселення знаходили в великій кількості: кварц, жорновий камінь (добували біля слободи Осінова та Білокуракіна), крейдовий камінь (знаходили в 7-му окрузі та біля Очаківського заводу 5-го округу), вапно “пісковик”, гіпс. У глиняних прошарках упродовж річки Сіверський Донець добували залізну руду, глину: білу, сіру, червону, фарфорову, свинцеву. Так, білу глину використовували для побілки будинків, а інші види – у виробництві гончарних виробів, цегли та черепиці [26, арк. 3]. Житла тут, як звичайно, будували з крейдового та жорнового каменю. Вапно “пісковик” використовували в побуті, для спорудження фундаментів будівель. Розповсюдженими були мазанки й глинобитні хати. Цей тип житла мав сіни та по обидва боки від них житлові кімнати й підсобне приміщення для зберігання продуктів харчування, дрібного реманенту й сезонного одягу. Каркасні чи рублені стіни обмазувалися глиною й білилися, ховаючи під собою конструкцію. Характерною рисою житла були поширені звіси даху, що підтримувалися тонкими стовпчиками на піддашку.

У хатах переважала земляна підлога. У військових поселенців-господарів перелік господарських будівель містив такий комплекс: комори,

клуні, погріб, стайні, у яких узимку тримали телят, ягнят, свиней, гусей тощо [1, с. 83], зберігали зерно та всяке збіжжя [1, с. 82]. За господарськими спорудами розміщували город і сад.

Військово-поселенський будинок поділявся на дві половини й призначався для проживання чотирьох військових поселенців-господарів (у кожній частині проживали по два господарі) [8, арк. 6]. Один унтер-офіцерський будинок поділявся також на дві половини: в одній проживав унтер-офіцер, а в іншій – два господарі. За бажанням унтер-офіцерам дозволялося проживати з іншим господарем (рядовим), тоді другу половину унтер-офіцерського будинку займав лише один господар з багатосімейних.

Внутрішнє планування житла характеризувалося типологічною єдністю. Піч завжди ставили в куті хати, ближче до вхідних дверей, передом до фасадної стіни з вікнами. При кожній влаштовували лазну піч, де можна було вигрітися, і лежанку, що заміняла ліжко. Встановлювалося правило, щоб один раз на тиждень у кожному будинку чистити труби, а печі утримувати завжди в робочому стані. По діагоналі від печі був парадний – «червоний кут», де вивішували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками та квітами; перед ними вміщували лампадку. У святкові дні біля ікон і на стінах розвішували рушники, вишиті різними візерунками. Під іконами вздовж бічної стіни ставили стіл. Біля столу під задньою стіною розміщували довгу дерев'яну лаву. Вздовж чільної та причілкової стін наглухо встановлювали лави, котрі на свята застеляли саморобними ряднами, килимами. У кутку, протилежному печі, біля дверей і над ними розміщували дерев'яні полички або невеличку шафу для посуду [11, с. 31].

Для опалення житла використовували кам'яне вугілля, що знаходили біля слободи Петровська у 8-му окрузі, Борова 3-го округу та в с. Кам'яна Яруга 6-го округу, а також торф, очерет, бур'ян [24, арк. 3; 25, арк. 4].

Військові поселенці складали проекти й кошториси на проведення гідротехнічних робіт [17, с. 225]. У місцях, де вода не мала природного стоку, викопували канали й будували через них мости. Криниці обладнували так, щоб вони на поверхні мали зруби близько 1 метра, а для водопою худоби біля кожної була видовбана дерев'яна колода з чопом для випуску залишків води. Передбачалося також закриття криниць кришками.

1856 р. кількість будівель у 1–8-х округах Українського військового поселення кавалерії становила 32877, з них шпиталів близько – 0,1 %, церков – 0,3 (кам'яних – 0,1 %, дерев'яних – 0,2 %), будинків – 6,1 % (економічних – 1,4 %, державних – 4,7 %), військово-поселенських будинків – 93,2 %, будинків громадян – 0,3 % [26, арк. 10–18].

З початку створення військових поселень постало питання про забезпечення належного санітарного стану та благоустрою. Очистка населеного пункту охоплювала заходи для видалення й знешкодження побутового сміття.

У населених пунктах військових поселень окружні комітети забезпечували збереження зелених насаджень і квітників, газонів та належний догляд за ними, замінювали засохлі та пошкодженні зелені насадження, а також висаджували нові дерева й кущі.

Будівельні та оздоблювальні матеріали, столярні вироби для житла поселенців виготовлялися у майстернях міст Чугуєва, Умані, Вознесенська, Новомиргорода, Ольвіополя (двері, вікна, столи й стільці). У лісах заготовляли колоди, дошки й звідти поставляли дрова для випалювання цегли та вапна, на опалювання казенних будівель і будинків військових поселенців. Проте у зв'язку з браком лісових угідь для випалювання цегли й вапна також використовували бур'ян і солому. Інспектор резервної кавалерії звітував щорічно про виконання, вартість та отримання коштів на будівельні роботи в округах.

Місто Вознесенськ увійшло до складу Новоросійського військового поселення у 1817 р. У центральній частині Вознесенська розміщувалася базарна площа, обсаджена тополями, навколо неї – будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богадільня [28, 799–801]. 1837 р. в місті збудували 2 палаци для прийому Височайшої фамілії, столовий зал, оранжереї, театр, триумфальні ворота [3, арк. 19]. Військові керівники деякі громадські будинки перебудовували й пристосовували для приїзду начальства, зокрема, 1846 р. у с.Новоукраїнському перебудували сільську лікарню на житловий будинок [5, арк. 34]. Управління VI інженерного округу 1853 р. затвердило кошторис на будівництво манежу в с. Привольному [9, арк. 241]. 1856 р. затвердили кошторис на будівництво 20 кам'яних будинків на дорогах 9–12-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії [9, арк. 192, 203]. 1857 р. на спорудження трьох офіцерських будинків у Києво-Подільському військовому поселенні в поселеннях Осички, Кам'янувата, Красеньке було витрачено 866 крб. 72 коп. [10, арк. 12–13]. У 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії в 1856–1857 рр. загальна кількість господарських будівель і церков становила 38850, з них господарських будинків 36630 – 94,3 %, млинів 2092 – 5,4 %, церков 128 – 0,3 % [24, арк. 8–20; 25, арк. 25–42].

У Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і господарських закладів, що містили приміщення для начальників, чиновників, штабів, і будинки військових поселенців. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових й окружних штабів, були облаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви з гарними витонченими фасадами й внутрішнім оздобленням, крім того перероблялися наново старі приміщення церков [27, арк. 40]. Тут

будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені зі зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. З 1837 р. на період розташування поселених військ в округах дрова й солому від цивільного відомства не замовляли [14, 600]. Хата, сіни, прикомірок або комора, у заможних – хлів становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сад, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки й стіл.

Місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії 30 квітня 1838 р. [18, 388]. 1845 р. в місті були 2 кам'яні й 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні єврейські синагоги. Загалом, переважали кам'яні будинки. В Умані державних будинків було 28, із них – 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші дерев'яні, з них належали духовенству – 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам – 3, чиновникам – 40, купцям – 28, інші – приватним дворянам, громадянам, однодворцям і відставним солдатам, міщанам, християнам і євреям. 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних [22, с. 446].

Місто мало герб, затверджений 1845 р. Він мав вигляд такий: у верхній частині щита на золотому тлі – державний герб, а в нижній – з лівої сторони на блакитному полі – український козак із пікою, з правої на червоному тлі – хрестоподібна уланська піка з косою, зверху яких – уланська шапка, а знизу – серп [22, с. 445–446].

У 1850-х рр. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії кількість будівель становила 13719, з них – будинків для розміщення начальників і чиновників 589, штабів з приміщеннями для нижчих чинів 14, побудовано нових кам'яних церков 8, відновлено 2 дерев'яні церкви, шпиталів 10 (постійних – 7, тимчасових – 3), манежів 40 (кам'яних – 29, земляних – 11), стаєнь 202 (кам'яних – 38, тимчасових – 164), військово-поселенських будинків за планами регулярного влаштування 12854 [27, арк. 40], млинів 119 (водяних – 114, вітряних – 5) [27, арк. 37].

В Українському військовому поселенні кавалерії 1836 р. на будівництво дерев'яного мосту через річку Сіверський Донець склали кошторис на 3312 крб. 52 коп. [7, арк. 27]. 1855 р. інженер підполковник Мовчанович вивчав береги Сіверського Донця з метою укріплення їх і будівництва мостів. Він склав проект на укріплення правого берега річки Сіверський Донець при слободі Осінова, слободі Ново-Глухів і Крейдянська. У 1857 р. виділили для будівництва й ремонту військових поселень кавалерії 25 тис. крб. сріблом, з них – для 1–8-х округів

Новоросійського військового поселення – 1200 крб., для 9–12-х округів – 7000 крб., для 5 округів Києво-Подільського поселення – 6000 крб. [6, арк. 200]. Також відомо, що 1857 р. в поселенні Кам'янеча 1-го округу Києво-Подільського військового поселення для ремонту будинку командира кінно-артилерійської батареї № 16 складено кошторис на суму 455 крб. 28 коп. сріблом [4, арк. 24].

Ремонтування доріг проводилося сезонно, але не рідше 2 рази на рік (як завжди, навесні й восени). Увесь комплекс ремонтно-будівельних робіт, пов'язаних з відновленням або виявленням несправності доріг, виконували двома способами. По-перше, низовинні й пошкоджені місця укладалися фашиником, котрий прибивали дерев'яними цвяхами, а потім насипали на них землю, зверху пісок. По-друге, дороги, що проходили через болотисті місця, обкопували з обох сторін каналами, а землю, котру вивозили з них, використовували для підвищення й поліпшення доріг.

Таким чином, дослідження планування й забудови кавалерійських військових поселень у першій половині XIX ст. на території України уможливило встановити, що забудова населених пунктів проводилася згідно зі спецпроектами. У військових поселеннях кавалерії переважало лінійне планування. В основному проводилося будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління, господарських об'єктів (наприклад, запасних хлібних магазинів, житлових приміщень). Основними будівельними матеріалами були глина (біла, жовта, червона, фарфорова), лоза, очерет, крейдовий камінь, кремій, жорновий камінь. Військове керівництво піклувалося про збереження адміністративних і господарських будівель та споруд через належний догляд за ними, своєчасне та якісне проведення їхнього ремонту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – СПб., 1849. – 159 с. ; сведения специальные 93 с. : 16 табл.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 147. – Оп. 1. – Од. зб. 80.
4. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 30.
5. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 36.
6. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 53.
7. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 55.
8. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 69.
9. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 87.
10. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Од. зб. 124.
11. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

12. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
13. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
14. О нетребовании от гражданского ведомства дров и соломы для поселенных войск в самых округах их расположения // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (далі – ПСЗ РИ. II). – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10406. – С. 600.
15. О освещении квартир штаб и обер-офицеров в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15854. – С. 764.
16. О порядке утверждения планов и фасадов на частные постройки по округам военных поселений и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26251. – С. 325.
17. О производстве гидротехнических работ по ведомству военного министерства независимо от главного управления путей сообщения и публичных зданий // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11643. – С. 225.
18. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 13. – № 11183. – 1838. – С. 388.
19. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России. Сборник // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809–1831. – СПб., 1871. – С. 85–308.
20. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – 773 с.
21. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні: матеріали економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.
22. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.
23. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч. 2: Особенные установления, к устройству военного поселения регулярной кавалерии. – 96 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 107.
25. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 108.
26. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 110.
27. ЦДАК України. – Ф. 12 КМФ. – Оп. 1. – Од. зб. 111.
28. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 2. – 878 с.
29. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цубенко Валерія Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: соціально-економічні та політичні проблеми України, історія військово-господарських формувань в Україні у ХІХ ст.